

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

МИГРАЦИИ НА БАЛКАНОТ

БИЛАТЕРАЛНИ ИСТРАЖУВАЊА

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

**МИГРАЦИИ НА БАЛКАНОТ
- БИЛАТЕРАЛНИ ИСТРАЖУВАЊА -**

Редактор

Билјана Ристовска-Јосифовска

Скопје 2011

МИГРАЦИИ НА БАЛКАНОТ БИЛАТЕРАЛНИ ИСТРАЖУВАЊА

Издавач

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

Директор

проф. д-р Тодор Чепреганов

Редактор

проф. д-р Билјана Ристовска-Јосифовска

Рецензенти

проф. д-р Силвана Сидоровска-Чуповска

проф. д-р Јован Јанев

Лектура на македонски јазик

проф. д-р Лидија Тантуровска

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

314.15(497.2)(082)

314.15(497.7)(082)

МИГРАЦИИ на Балканот : билатерални истражувања / редактор Билјана Ристовска-Јосифовска. - Скопје : Институт за национална историја, 2012. - 240 стр. : илустр. ; 21 см

Белешки кон текстот. - Summaries кон трудовите. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-9989-159-47-3

а) Миграции - Бугарија - Зборници б) Миграции - Македонија - Зборници
COBISS.MK-ID 90479626

СОДРЖИНА

Кон изданието	7
----------------------------	----------

Towards the Edition	11
----------------------------------	-----------

Билјана Рисџовска-Јосифовска

Миграциите низ документација и традиција (врз примери од Русе, Варна и областа Тузлук во Бугарија)	13
---	-----------

Migration through Documentation and Tradition (on Study-cases from Ruse, Varna and Region Tuzluk in Bulgaria)	63
--	-----------

Пејко Хрисџов

Трудовата мобилност на балканите - исторически образци и съвременно развитие	73
---	-----------

Labour mobility in the balkans – past patterns and contemporary trends	97
---	-----------

Ивайло Марков

Миграциите отвъд „тук“ и „там“: концепцията за социалните мрежи при изследване на трудовите миграции	105
---	------------

Migrations Beyond „Here“ and „There“: The Consept of Social Networks as a Tool for Research of Labour Migrations	129
---	------------

Зоранчо Малинов

Македонци во Тузлукот (идентификацијата на преселниците од Македонија во североисточна Бугарија)	135
<i>Macedonians in Tuzluk (The Identification of the Migrants from Macedonia to North-Eastern Bulgaria)</i>	<i>156</i>

Марија Пандевска

Населувањето на првата масовна македонска емиграција во Кнежевството Бугарија: бегалство и егзистенција	163
<i>The First Mass Macedonian Emigration in the Bulgaria Principality: between Repatriation and Existence</i>	<i>199</i>

Мила Маева

Миграција и мобилност на турското население в исторически и съвременен контекст	203
<i>Migration and Mobility of Turkish Population in Historical and Contemporary Context</i>	<i>229</i>

Ивайло Марков

МИГРАЦИИТЕ ОТВЪД „ТУК“ И „ТАМ“: КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТРУДОВИТЕ МИГРАЦИИ

1. Въведение

През последните няколко десетилетия бележи ръст абсолютният брой на хората, които се движат, а миграционните процеси имат все по-нарастваща роля в човешките общества, на практика във всяка една сфера - социални отношения, икономика, политика, култура и т.н. Този „бум“ на миграционните движения се характеризира със значително разнообразие на участващите в процесите етнически и културни групи, разнообразни посоки на придвижване, усъвършенстващи се средства за транспорт, комуникация и достъп до информация. Постоянно се променя и половият (в см. gender) профил на мигрантите (с тенденция към увеличаване дела на жените). Миграцията на постоянно променилите местожителството си е преплетена с не по-малката като значение и цифри временна или циркулираща миграция.

Все по-засилен интерес и дебат, както в политическия, така и в академичния дискурс, предизвикват нарастващите като брой на включените хора и разнообразие миграционни движения. Съответно корпусът от доклади, емпирични изследвания, експертизи, теоретични постановки, посветени на миграциите и мобилността, непре-

късното нараства, като те са предмет на интерес на учени от различни дисциплини: икономика, социология, психология, право, политология, демография, география, история, антропология, етнология и т. н. (Brettell and Hollifield 2000: 2-8). В този контекст подходът и нивата на анализ са различни при различните науки - от една страна това са макро-подходите, концентриращи вниманието върху човешките потоци, върху политическите, икономическите ограничения и/или възможности, влияещи върху тези потоци; от друга страна мезо и микро-подходите са насочени към анализ на мотивите и действията на индивиди, семейства, групи, а също и на промените, които предизвикват в приемащите и изпращащите общности (Brettell 2003: 1-2).

През отминалия XX век се появяват и развиват няколко теоретични подхода към изследване на миграциите. Те се развиват често изолирано един от друг, демонстрирайки споменатата разлика в нивата на анализ и тематична ориентация (De Haas 2008: 2-3). В последните две-три десетилетия, обаче, поляризацията и дисциплинарната ограниченост започват да се преодоляват, интердисциплинарният подход и комбинирание на елементи от различните миграционни теории, преплитане на различните перспективи и нива на анализ придобиват все по-важно значение (Massey et al. 1993). Разбира се наивно е да се смята, че е възможно създаването на някаква миграционна мета-теория, всеобхватна и всеобясняваща, но несъмнено днес има достатъчно много емпирични натрупвания и възможности за теоретизиране върху миграциите и съпътстващите ги процеси (De Haas 2008: 3).

В контекста на научния дебат при изследване на трудовите миграции и мобилност основата цел на тази статия е да представи един синтезиран теоретичен подход към тази проблематика, който има за основа теорията за со-

циалните мрежи. За постигането на тази цел е направен кратък критичен преглед на някои от основните съвременни подходи при изучаването на миграциите, базирани върху мрежовия подход.

Основната теза, която рамкира текста, е следната: миграционните процеси от втората половина на XX и в началото на XXI век са белязани от създаването и поддържането на социални мрежи (основани на родство, приятелство и принадлежност към родно място). Те са изградени от мигранти, не-мигранти и завръщащи се мигранти и функционират в едно общо социо-културно поле, пресичащо границите. Пространството и местата остават важни и се взимат под внимание, но това, което дефинира общностите, са социалните връзки и отношения.

2. Методология и емпирични данни

Важно е да се има в предвид, че направените в текста размишления се основават на етнографски теренни данни в конкретна страна и регион. Място на теренната работа е западната част на Република Македония, главно сред албанско население и македонци-мюсюлмани (торбеши), но също така сред турско и македонско православно население. По-голяма част от теренната работа е проведена във връзка с работа върху дисертационно изследване на тема „Съвренни трудови миграции на албанците от Македония“⁴¹. Това са три теренни изследвания с продължителност между 10-15 дни в избрани селища в Скопско, Тетовско и Стружко (интервюта с албанско и турско население). Отделно в рамките на тримесечен престой в Любляна, Словения

⁴¹ С тази тема съм зачислен като редовен докторант през януари 2008 г. в Института по етнология и фолклористика с етнографски музей при Българска Академия на науките.

по европейската образователна програма „Еразмус“ бяха осъществени разговори с албански работници в града (родом от Република Македония). През август 2009 година във връзка с билатералния изследователски проект „Динамика на работната мобилност на Балканите“⁴² беше реализирано съвместно теренно поучване на българо-македонския екип по проекта в Дебърско, Струшко, Битолско и Щипско (интервюта основно с македонци-мюсюлани и православни македонци). На базата както на литературен обзор, така и въз основа на събраните на терен етнографски данни, в следващата част от текста е направена кратка характеристика на трудовите миграции в региона от гледна точка на тяхната историческа динамика.

3. Трудовите миграции и мобилност в изследвания регион - историческа динамика

От векове на Балканите едни от най-известните и значителни потоци от мигранти (най-вече сезонни), напускащи родните си места в търсене на препитание и средства за съществуване, идват от планинските краища на днешна Западна Македония. Този тип движения сред балканските народи са познати като *ġurbeyî* или *йечалбарсийво*. Традиционният модел на трудова мобилност е свързан със значителни промени по отношение на характеристиките на социалната и културната среда в региона. Трансформират се народната култура и фолклора, календарният празничен и семейно-родовия ритуален цикъл. Утвърденият през годините социо-културен модел директно

⁴² Проектът е финансиран по Договор БМ-4/ 2007 от Министерството на образованието и науката на България, резултат на съвместен проект с Министерството на образованието и науката на Република Македония.

повлиява и върху социалната структура на локалните общности, съдействайки за запазване на стабилността на комплексните семейни структури и станалата пословична здравина и ефективност на семейно-родствените мрежи в региона (Hristov 2008: 216-218; Hristov 2010: 142-143).

Изследваният регион е обитаван от население с различна етническа и религиозна принадлежност - православни македонци, македонци-мюсюлани, албанци, турци и др. В търсене на печалба и по-добри условия на живот, миграциите са познати сред всички тези общности през различните исторически периоди в една или друга степен. Населението живее в една контактна зона, където културните връзки и взаимодействия са по-скоро правило, отколкото изключение. Тук оставям настрана динамиките на етническа и/или религиозна идентификация и самоидентификация. Съществено в случая е съществуването на утвърдена практика на временна миграция извън родното място, превърнала се в структура на ежедневието, при това - за един значителен период от време.

Това движение на работна сила тече с различна интензивност и без прекъсване през годините и десетилетията, с различни дестинации, като се променят и някои от неговите характеристики. Разглежданият регион има специфична историческа съдба, при което посоките, дестинациите и типовете трудови миграции се променят неколkokратно. През втората половина на XIX век, по време на Османската империя, главните дестинации на гурбетчиите са на изток и юг, най-вече в големите имперски градове Солун, Истанбул, Одрин, Кайро, Александрия, както и към свободните територии отвъд р. Дунав – Влашко и Молдова, Австро-Унгария (Hristov 2010: 143-144; Константинов 1964: 20-21). По-късно много от тях са привлечени от възможностите за работа в освободилите се най-напред от османска власт Гърция и Сърбия. След Освобождението на България с

решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. Македония остава в границите на Империята. Въпреки това голям брой мигранти от тези краища участват като строителни работници в изграждането на българската столица, а развиват и други занаяти в големите градове на вече свободна България - хлебарство, бозаджийство, халваджийство, ханджийство. Голям брой са и бежанците от Македония, установили се и включили се впоследствие в стопанския живот на страната след Илинденско-Преображенското въстание и Балаканските войни (Hristov 2010: 144).

Балканските и Първата световна война водят след себе си разпадането на Османската империя и установяването на нови национални граници, с което много от традиционните пътища на сезонните работници са прекъснати, затворени или пренасочени. Изследваният регион влиза в пределите на Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. - Кралство Югославия). Така в началото на XX век печалбарите от планинските краища на Западна Македония ориентират своите маршрути по-скоро на север към Сърбия, отколкото на изток към България (Hristov 2008: 224-225). По това време тръгват и първите миграционни потоци от Балканите към Северна Америка и Австралия – именно мъжкото население от Македония (най-вече от Преспанско-Стружкия и Битолско-Ресенския регион) дава начало на придвижването към тези далечни дестинации, продължило двупосочно и в междувоенния период - през 20-те години на XX век част от тези ранни мигранти се завръщат обратно, други остават там, трети дават началото на нова вълна презокеански миграции (Јанеска 2001: 163-164; Hristov 2008: 224).

Особено важен с оглед на настоящия текст е периодът след Втората Световна война. Тогава Вардарска Македония влиза в състава на СФР Югославия като една от шестте

републики. Гурбетчийството сред населението от региона продължава да следва установените от предходния период пътища, като гурбетчиите работят из пределите на Югославия, а особено привлекателни стават Словения и Хърватия. Гурбетчии от Македония, обаче, могат да бъдат открити във всяка от останалите републики на тогавашната Югославска федерация. Вътрешните миграции придобиват превес над международните, което е свързано с философията за изграждане на „социалистическо общество“ и бърза индустриализация, според който се приема, че има работа за всички, а миграцията извън страната само вреди на този процес (Јанеска 2001: 166). Извън СФР Югославия обаче мигрират хора, несъгласни с политическия режим, а през 50-те години на XX век вследствие от споразумението между Югославия и Турция от страната се изселват десетки хиляди мюсюлани, декларирали се като турци, като сред тях има значителен брой торбешии и албанци (Koinova 2000: 12; Малкълм 2001: 399).

Нов момент в установения модел на трудовите миграции идва в средата на 60-те години на XX век. От една страна настъпва промяна в политическата позиция на югославското ръководство към миграциите. Причина за това е голямото икономическо изоставане на републики като Македония и Босна, както и автономната област Косово. Миграцията извън страната е видяна като един от възможните пътища за преодоляване на икономическата пропаст между богатите и по-бедните републики (Dimova 2007: 2-3). Създадено е Миграционно бюро (Биро за миграцију), което да организира и контролира усилията за изпращане в чужбина на работници от тези републики. От друга страна това кореспондира със следвоенната политиката по набиране на работна ръка за нуждите на икономиката (т. нар. „система на гостуващите работници“) в редица Западноевропейски страни (Castles and

Miller 2005: 70-73). Така страната става един от източниците за попълване на контингента от „гастарбайтери“, т.е. поканени легално за определен период работници, първоначално във ФРГ (през 1968 г. е сключен договор за набиране на работници между двете държави), а след това и в съседните Австрия, Швейцария и др. европейски държави. За приемащите страни това също са срочно пребиваващи в страната чужди работници. Впоследствие ще се окаже, че институционалната регулация не е единствения определител за миграционните движения и те продължават извънинституционално, понякога нелегално или полулегално на базата на роднински, приятелски и клиентелистки връзки и отношения. Именно това е времето, когато миграционните движения бележат голям ръст и стават масово явление в непозната от предходните периоди степен, задавайки характеристиките им за следващите десетилетия.

Особено големи размери придобива миграцията сред албанците и торбешите⁴³. Повечето албанци, торбеши, турци и роми нямат достъп до работа в държавната администрация и предприятия. Заедно с това тогава тези общности имат ниско ниво на образование (Brunbauer 2004: 582-583; Мирчевска 2010: 156). Това намира израз в изкристализирането на различни миграционни модели: докато православното македонско население е въввлечено основно в мащабните вътрешно-миграционни процеси от селото към града, то мюсюлманите (най-вече албанци, но също така македонци-мюсюлмани и турци) осигуряват поминъка си чрез работа в чужбина - в

⁴³ Статистическите данни са много несигурни, но при всички положения макар абсолютният брой на православномакедонците, заминали като гастарбайтери е по-голям от този на албанците, то като процент от глава на населението албанската общност има превес (вид Јанеска 2001: 201-203).

Германия, Швейцария, Австрия, а също и Съединените Американски Щати (Dimova 2007: 2-3; Maeva 2010: 188). Това са в по-голямата си част жители на селата, чиято стратегия за оцеляване има смесен характер. Тя се основава на паричните преводи, изпращани от членовете на домакинството, пребиваващи временно или сезонно в чужбина, съчетани с доходи от селско стопанство или дребен бизнес, финансирани често с паричните трансфери от чужбина (Мирчевска 2010: 158).

По пътя на гастарбайтерството тръгва мъжката част от населението, докато жените и семействата остават в родните селища. Съпругите се грижат за дома и стопанството, децата, възрастните родители. Така те допринасят за натуралното осигуряване на домакинството, а за мъжете остава печеленето на пари, с които да се построи и обзаведе къща, купи кола, започне бизнес, както и да се осигури образование на децата (Maeva 2010: 192-193; Bielenin-Lenczowska 2010: 520). Сред тези общности семейно-родствените връзки остават изключително силни. Пак в този контекст един значителен процент от гастарбайтерите получават възможност да заминат благодарение не на споменатото миграционно бюро, а по силата на родствените връзки - чрез помощта на брат, чичо, вуйчо или друг близък роднина, работещ вече в съответната страна. Те ги подпомагат при намирането на жилище и работа, превръщайки се в един вид гарант за сигурността и адаптирането им в новата среда.

Ситуацията се променя след нефтената криза от 1973 г.: тогава отново първа Западна Германия спира набора на работна ръка, последвана и от други западноевропейски страни. Надеждите, че постепенно твърде увеличил се брой гастербайтери ще намалее, като те се завърнат в родните страни, се оказват напразни. Някои

от тях се връщат назад, но повечето остават. В резултат все по-голяма скорост набира процесът на „събиране на семействата“. Макар че първоначално правителствата се опитват да предотвратят това, усилията им не се увенчават с успех. Събирането на семействата е прието като гражданско право. Променя се структурата на чуждото население. Във ФРГ, например, броят на мигрантите мъже намалява слабо между 1974 и 1981 г., но броят на жените и децата нараства (Castles and Miller 2003: 78-80). Така през 80-те години на XX век много от мигрантите от Македония започват да довеждат семействата си в държавата-приемник, установявайки се там, придобиват гражданство в съответната държава, записват децата си в местните училища.

Политическите и социални промени след разпадането на бивша Югославия са поредният повратен момент в историческата съдба на региона. На политическата карта се появява независимата Република Македония. Това е време, белязано от дълбоки икономически, политически и социални промени в Македония. Паралелно с това западноевропейските страни въвеждат визов режим за страните, наследили Югославия и Република Македония не прави изключение. Въпреки това миграционните процеси продължават с голяма интензивност. Характерна особеност на този период става мигрирането на цели семейства - процес, започнал още в края на предходния период, но утвърдил се именно от 90-те години на XX век насам. Във връзка с преодоляване на ограниченията се появява още едно интересно явление, регистрирано многократно на терена - браковете на местни младежи с

⁴⁴ Моите данни се отнасят за албански мигранти, но сходни сведения за такива бракове сред македонското православно население (мигранти в Хамбург, Германия) - вид в Стојановиќ-Лафазановска 2008: 29).

девойки от общността, родени и израстнали в чужбина⁴⁴. Често второто поколение мигранти продължават да поддържат активни връзки с локалната общност в родното място, подпомагайки близки и роднини, участвайки във важни за общността събития като сватби, например, или облагородяване на самото селище - строеж и ремонт на религиозни и обществени обекти и др. Паралелно продължава съществуването на сезонните и временните движения, макар и в намалени размери. Не бива да пропускаме започналия в края на 80-те на XX век и продължаващ до днес процес на завръщане на мигранти-пенсионери, получаващи пенсии от съответните страни, в които са работили по две-три десетилетия. Повечето от тях имат деца и внуци в тези страни.

За да дам представа за значението на тези много-съставни връзки и отношения, ще си позволя няколко примера. Независимо че много от мигрантите почти постоянно живеят в чужбина, те продължават да оказват финансова помощ на останалите в Македония роднини. Сред албанската общност често едно домакинство изпраща двама или трима братя като мигранти, докато един остава при родителите. С парите, пращани от чужбина в родните селища, този брат и старият баща строят нова голяма къща с отделен етаж за всеки брат, а когато пращаните средства са по-големи, се строи дори отделна къща за всеки от тях.

Особено показателен е случаят на двама братя (отново албанци). И. е работил 9 години в Германия и Австрия, след което е построил малък хотел в родното място в Македония. Неговият брат М. е мигрирал още в началото на 80-те години в Австрия, където е довел по-късно и съпругата си и е установил семейството си там; в Австрия е отгледал и внуците си. Сега М. е пенсионер. Въпреки това, той продължава да поддържа изключително близки

връзки с И.: активно участва в развитието и управлението на хотела. Всеки месец той прекарва по 15 дни в Македония, поемайки напълно работата, с който през останалите 15 дни се занимава И. Самият И. през това време се занимава с друг бизнес в Турция. В допълнение той е твърдо убеден, че ще изпрати двете си дъщери (след като завършат средното си образование в Р. Македония) да следват в Австрия, разчитайки на съдействието на живеещия там свой брат М.

Тези многослойни връзки могат да бъдат видяни и в празнично-ритуалния цикъл. За пример взимам сватбата. Наблюденията се отнасят както за албанската общност, така и за македонците-мюсюлани. Сватбите са съсредоточени изцяло през лятото в периода юли-август. Тогава селищата кипят от живот, всеки ден се правят по две, три, понякога и повече сватби. Това е времето, когато преобладаващият брой от мигрантите ползват своите годишни отпуски и се прибират по родните селища. Булката произхожда от същото селище, от което е младежът или от съседно - важен маркер на силната споделена общностна идентичност и поддържане на тесни връзки между мигрантите и техните места на произход. Сватбената церемония е организирана по традиционен начин, като същевременно включва шумна процесия през селището от скъпи коли, със силна музика, клаксони и развяване на македонския или албанския флаг. За всички тези хора, които през по-голяма част от годината са далеч от родното място, сватбените ритуали са важен момент, отправящ към общия произход, единство и съзнание за общност, независимо от пространственото разделение.

Вследствие от всичко това различни генерации мигранти, немигранти и завръщащи се мигранти от изследвания регион се оказват свързани емоционално и икономически, въпреки териториалната разпръснатост. Това е базата,

от която изхождам в следващата част на изследването, посветена на синтеза на няколко теории като подход за изследване на съвременната миграционна активност и процеси на трудова мобилност.

4. Трудови миграции, места на „произход“ и „дестинация“ и значението на социалните мрежи

В рамките на класическите теоретични модели, обясняващи миграционните процеси, най-често мигрантите са разглеждани като пасивни актьори, движени от икономическата неравностойност и разликите в размера на работната заплата между изпращащите и приемащите региони (неокласическата теория); изтласквани от различни неблагоприятни фактори и привлечани от бинарно противоположни такива - ниско/високо заплащане, липса/наличие на работни места, нисък/висок жизнен стандарт, политически репресии/политически свободи (пуш-пул теория); действащи в рамките на утвърденото с времето политическо, икономическо, социално и културно разделение между страни от центъра и страни от периферията (структурно-исторически подход и теория за световните системи). И макар още в началото на XX век в текстовете на Чикагската школа да се отбелязват връзките между полските мигранти в Съединените щати и родното място, то като цяло във всички тези подходи за изследване на миграционния опит се акцентира върху причините и задвижващите фактори на миграциите в изпращащите региони, върху влиянието и последиците от миграционната активност върху общността в изпращащите региони (в случая на сезонните и временните миграции) или пък върху съдбата на мигрантите в новото общество (при дългосрочните миграции, традиционно обозначавани като емиграция/имиграция).

При тези подходи всяка група е изучавана като огра-

ниченa единица, обитаваща определено място, поддържаща уникална и лесно разпознаваема култура и като отделна ограниченa цялост със своя собствена отделна икономика, култура и историческа траектория (Glick-Schille, Basch and Blanc-Szanton 1992: 6-7). Акцентът се поставя върху процесите на „интеграция“ и „асимиляция“. Независимо колко дълбоки са различията в социалния и културния произход на мигрантите, очаква се те да се интегрират към новото място, преминавайки през няколко етапа и в течение на поколенията да се асимилират. Първият етап е свързан с процеса на първоначално отделяне от изходната общност. В този период мигрантите са описвани метафорично като „дърво без корен“. Следва етап на приспособяване – старите навици и традиции се отхвърлят или забравят, но все още не са заменени от нови. В края на процеса ценностите и идеите на мигрантите стават неразличими от тези на местното население (за асимилацията подробно виж: Park 1928; Gordon 1964; Thompson 1996; Richard and Nee 2003).

Натрупващите се емпирични данни обаче показват, че реалностите са твърде различни: много често миграционните потоци продължават да съществуват, дори когато първоначално породилите ги фактори са изчезнали, а връзките между мигрантите и родните им места продължават и остават много силни, дори и сред третото поколение, т. е. тези модели се провалят в обяснението на динамиката на миграцията като процес.

През 60-те години на XX век се появяват текстове, в които се подчертава, че миграцията улеснява потока от информация обратно от страната на дестинация към страната на произход, улеснявайки така от своя страна пътуванията на следващите мигранти (Lee 1966: 54-55). Установили се веднъж, първите мигранти действат като мост, подпо-

магащ идващите след тях. Чрез роднини и близки новите мигранти получават по-лесно информация за уреждане на документи, намиране на работа и жилище на новото място. В този план се използва концепта за „верижна миграция“ (Price 1963; MacDonald and MacDonald 1964).

От друга страна по това време в етнологията и антропологията нараства броят на изследванията, разглеждащи ролята на социалните мрежи. Още в началото на 50-те години на XX век Радклиф-Браун пише за социалния ред като резултат от връзките между хората: „...човешките същества са свързани чрез една сложна мрежа от социални отношения“ (Radcliffe-Brown 1952: 190). По-късно понятието социална мрежа е дефинирано и въведено в системна употреба, като статичността на структурата и институцията са противопоставени на гъвкавостта на мрежата от междуличностни връзки, които включват отношенията на родство, съседство и приятелство (Barnes 1954; Bott 1957; Boissevain 1974). От една страна социалната мрежа може да влияе върху действията на индивида, а от друга – тя може да бъде манипулирана и ползвана от него за постигане на собствените му цели. Нормите, на които индивида само се подчинява, са противопоставени на възможността той сам да участва в създаването на тези норми чрез участието си в мрежите. Търси се връзката между постоянно променящата се социална среда и действията на индивидите, което респективно дефинира структурата и съдържанието на мрежите (виж Boissevain 1973).

От 80-те години на XX век все повече теоретични разработки започват да отчитат значението на социалните мрежи за появата, състава, посоките и възпроизвеждането на миграционните потоци. Основополагаща в това отношение се оказва една статия на Моника Бойд – „Family and Social Networks in International Migration: Re-

cent Developments and New Agendas“ (Boyd 1989: 639). В контекста на миграциите са дефинирани миграционните мрежи - те обвързват заминалите мигранти, завърналите се мигранти и немигриралите в съвкупност от комплексни социални и междуличностни взаимоотношения чрез родство, приятелство и привързаност към общо родно място (Massey et al 1993: 448). Ключови за миграционните мрежи са семействата, приятелските и общностни връзки. Често решението за заминаване не е взето от отделен индивид, а е направено в рамките на семейното домакинство. В условия на бързи промени дадено семейство може да реши да изпрати един или двама члена на работа в друг регион или страна, за да повиши приходите и шансовете си за оцеляване.

Мрежовите връзки са разглеждани като източник на социален капитал (Massey et al 1987: 170), който хората използват при своята миграционна активност. Пиер Бурдийо разграничава четири различни типа капитал: икономически, културен, символен и социален (Bourdieu 1986). Социалният капитал е съвкупността от действителни или потенциални ресурси, които се полагат на един индивид или група, свързани с притежанието на трайна мрежа от повече или по-малко институционализирани отношения на взаимно познание и признание; или, с други думи, свързани с принадлежност към група, като съвкупност от агенти, които не само са надарени с общи свойства, но са също така обединени от постоянни и полезни връзки“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 119). Ключова характеристика на социалния капитал е неговата способност да се превръща в някой от другите форми на капитала. Хората печелят достъп до социалния капитал чрез участието си в междуличностни мрежи и социални институции, след което го превръщат във финансов, културен или символен капитал с цел да подобрят или поддържат позицията си в обществото.

Взаимодействието между индивидите е тяхната инвестиция, която в замяна може да осигури намаляване на риска, икономически растеж, политическа стабилност, по-добри резултати в образованието и т.н. Свързването на теорията за социалните мрежи с концепцията за социалния капитал дава силен тласък на мрежовия подход.

Всекидневните родствени и приятелски връзки дават няколко предимства пред желаещите да мигрират. Достатъчно е някой от дадена персонална мрежа да е поел по този път, за да се трансформират тези връзки в социален капитал сред хората, с които този мигрант е свързан (Espinosa and Massey 1999: 109). Първите мигранти, които напускат родните места, не разполагат със социални връзки, на които да разчитат. За тях миграцията е финансово скъпа. След като обаче първите мигранти са тръгнали, цената за техните роднини и приятели е значително пониска. Чрез родството и приятелството всеки нов мигрант създава мрежа от социални връзки с хора в съответната приемаща страна. Мигрантите неизбежно са свързани с немигриралите и вторите се възползват от такива връзки като родството и приятелството, за да получат достъп до съдействие и работа в съответната дестинация - нещо, което вече беше споемнато по-горе във връзка с миграциите от Македония.

От друга страна мигрантските мрежи, основани на родство и/или общ произход, понижават риска пред пристигащите нови мигранти. Защото в самите приемащи страни мигрантите създават свои мрежи, които ги свързват помежду им, но също така и с членовете на социалните мрежи в родните места. В резултат достъпът до пазара на труда, до жилище, информация и т. н., е значително улеснен (Harvey 1973: 164-170; Massey et al 1993: 448-449).

Мигрантите просто започват да следват вече „утъпканите пътища“ (Stahl 1993). Така миграционните потоци стават самоподдържащи се – те не просто зависят

от мрежите, а самите те създават мрежи, като така се поддържат условията да не бъдат еднопосочни и ограничени във времето и пространството (Boyd 1989: 641). Социалните мрежи съществуват въпреки, през и дори благодарение на границите. Това позволява да преодолеем ограниченията на териториалността. Пространството остава важно и е взимано под внимание, но акцентът се поставя върху социалните връзки и взаимоотношения, които дефинират общността. Т.е. този подход позволява да отидем отвъд категориите „тук“ и „там“ при изследване на миграциите. Изследването на миграционните мрежи всъщност предлага едно ново социо-културно поле, в което местата на произход и дестинация образуват една цялост. Съществена особеност е, че това поле не е просто механична сума на двете, а има свои характеристики и особености. Мигрантът в новата дестинация, освен че е включен във взаимоотношения с други мигранти от неговата общност, участва в интеракция с мигранти от други общности, както понякога и с местни жители. От друга страна, той поддържа отношения с роднини и близки в родното място. Тези връзки изграждат едни сложни многосъставни мрежи, основани на родство, приятелство и дори клиентелизъм.

Тези многосъставни мрежи са основата, върху която стъпва набравият популярност през последните две десетилетия транснационализъм. Разбира се, не всички мигранти са включени в транснационални отношения и взаимодействия. Т.е. характерната за транснационализма множествена ангажираност и принадлежност към повече от една общност или общество не винаги е налице. Защото сред мигрантите има такива, които напълно скъсват връзки с родните общности, както и такива, които ограничават контактите си единствено до интеракция с мигранти от собствената общност, с роднините и близките в родното

място. В случая са важни няколко други моменти, свързани със съвременния контекст, при който функционират мрежите през втората половина на XX и началото на XXI век. Именно разработките за транснационализма и глобализацията включват трансформациите в контекста при анализа на миграционните процеси.

През втората половина на XX век размерът на потоците от хора извън техните родни места добива непознати преди това измерения. Миграциите стават „глобализирани“, което означава, че все повече и повече страни са повлияни от миграционните процеси едновременно. Самите миграции стават много разнообразни - приемащите страни приемат различни типове мигранти: трудови мигранти, бежанци и т. н. Обикновено миграциите могат да започнат с един тип движение, а впоследствие да продължат под друга форма, независимо от (а понякога и заради) усилията на институционално ниво да бъдат прекратени или контролирани тези движения. В допълнение все по-разнообразен става профилът на самите мигранти в съответствие с мотивацията за миграция, техния социално-икономически и образователен статут. Нараства процентът на женско участие - в разглежданите от мен случаи това е следствие от процеса на обединяване на семействата или пък от нарастване брой на мигрантите втора генерация (сред които разбира се половината са от женски пол). Това е не само числено нарастване на въвличените в миграционните движения жени, но и социалната роля, която играят в своите общности, също се променя. Както беше посочено в изследваните от мен случаи, жената може да се превърне дори в гарант за миграция, посредством сключваните бракове между родени в съответната страна девойка и момък от родното за момичето място. Така миграцията става „глобализирана“, „ускорена“, „разнообразна“ и „феминизирана“ (Castles and Miller 2003: 7-9).

Изключително важно е значението и влиянието, което оказва развитието на новите технологии, комуникации и медии. Мигрантите могат да поддържат ежедневен контакт с родните общности чрез факс, (мобилни) телефони, интернет, видео (записи или в реално време). Нека посоча евтините телефонни разговори като пример за влиянието, което имат технологиите. Постепенният прогрес в системата на комуникациите на дълго разстояние и бързото понижаване на цените за използване на тези технологии променя много ежедневието както на мигрантите, така и на немигрантите. Нуждата от достъп до съответната комуникационна инфраструктура подтиква развиването ѝ дори в бедните райони на изпращащите места. Заедно с това „евтините разговори“ преоформят и засилват социалните връзки през националните и географските граници. Реалното участие на немигранти - членове на дадено семейство от родното място, в семейна дискусия на мигранти в приемната държава, става възможно и е пример за това преоформяне на връзките (Vertovec 2009: 54-61). Все по-добрият и бърз транспорт между различни части на света играе подобна роля - социалните и икономическите взаимодействия стават значително по интензивни (Lewellen 2002: 152). От тази гледна точка новите технологически предимства имат фундаментално значение в ежедневните практики на мигрантите, като способстват за това да пътуват напред-назад, да се свързват с хората и да работят в отдалечени едно от друго места (Guarnizo and Smith 1998: 17).

Същевременно електронните медии дават една нова характеристика на местата и средата, в която живеят мигрантите и немигрантите. Те очертават и определят наново, и то - едно много по-широко поле, в което печатните и другите форми на масмедийте запазват значението си (Ападурай 2006: 14-15). От една страна,

медиите допринасят за разпространението на глобалната култура, а от друга страна – те правят възможна включеността в публичната сфера на страната на произход чрез излъчването на новини от родното място в реално време. Новите медии понижават „цената на включеност“ (Sheffer 2003: 32) в една нова транснационална публична сфера, която е констатирана от мигрантски общности в различни места и следователно създават една алтернативна „транснационално въобразена общност“ (Aksoy and Robins 2008: 2).

Това е контекста, в който функционират мигрантските мрежи, независимо дали имат характеристиките на транснационални или не. Това е още една причина да насочим вниманието си отвъд случващото се „тук“ и случващото се „там“. Улеснени от бързите комуникации и новите технологии мигрантите непрекъснато се движат назад-напред между различни места. Моите респонденти могат във всеки един момент да са в контакт с близки и роднини, както в родното място, така и с такива, пребиваващи в трето и четвърто място, посредством разговори по мобилни телефони или чрез използването на програми и приложения като скайп, месинджър, фейсбук, правещи възможно дори визуалното комуникиране.

Всичко това налага преосмислянето на традиционно ползваните термини „емигрант“, „имигрант“ и „завърнал се мигрант“ („return migrant“). В този контекст отново на транснационалния подход дължим въвеждането на понятието „транснационален мигрант“ (Glick-Schiller, Basch and Blanc-Szanton 1995: 48).

В контекста на Балканите (в частност - на изследвания регион) понятието „транснационален“ е доста неясно и на практика няма обяснителна стойност, доколкото отпраща до англо-саксонския концепт за нация. Нацията и държавата са синоними, както и националността и

гражданството. При балканските нации, следващи модела на етническата, а не на гражданската нация, това не е така. „Национален“ тук може да означава както нацията-държава, така и по-голямата етно-национална общност, разпръсната в границите на съседните държави. В изследването си за хърватските мигранти в Германия хърватската антроположка Ясна Чапо Жмегач предлага термина „между-държавна транслокалност“ като по-прецизен и адекватен за обозначаване на „социалните практики, пресичащи границите и плурилокалното социално пространство, което създават съвременните мигранти“. Чрез това понятие тя избягва двузначността на транснационалността и в същото време запазва понятието за локалност, което е ключово за хората, въввлечени в между-гранични дейности (Џаро Џмегаџ 2003: 119).

Ако насочим вниманието си конкретно към Република Македония, то мигрантите, идващи от там, имат различен етнически произход - това са македонци (православни и мюсюлани), албанци, турци. В изследването си за македонците-мюсюлани в Дебърския регион полската изследователка Каролина Биеленин-Ленчовска пише: „Македонците-мюсюлани са виждани едновременно като македонци, турци или албанци, или пък като отделна национална група македонци-мюсюлани/торбеши или просто мюсюлани“. Държавата на произход е възприемана от тях преди всичко през призмата на територията и гражданството, а не чрез етничността и националността. Затова тя предлага употреба на термина „транс-държавна миграция“ (Bielenin-Lenczowska 2010: 529). Близки до тези са моите наблюдения - при разговорите ми с албански респонденти, под Родина и нация те нямат в предвид Република Македония. За тях в тесен смисъл Родината е родното място, родната улица, семейството и приятелите. В по-широк смисъл те извеждат на преден план идеята за общността на всички албанци - от Албания, Косово, Македония. В същия смисъл за етно-

културната албанска общност говори още един изследовател на същия регион - австриецът Роберт Пихлер: „... да проучваш един албанец в Австрия или в Швейцария означава да го виждаш и разбираш като принадлежащ към албанската етно-културна нация, която обхваща хора с различно гражданство, живеещи в различни държави, които могат да са далеч от въобразената етническа територия“ (Pihler 2009: 215). Същевременно за всички тези мигранти родното място и привързаността към територията остават изключително важни и всички по-важни социални и културни събития остават тясно свързани с нея - сватбите и сунетите продължават да се правят при завръщане за летния отпуск на мигрантите, а установилите се в чужбина подпомагат активно роднините си чрез парични преводи, строейки заедно големи къщи или подкрепяйки бизнеса на тези свои родственици. Затова, подобно на Р. Пихлер, аз предпочитам термина „транс-териториалност“ и „транс-териториални миграции“. Това понятие отразява важното значение на местата и териториите, обхванати от мигрантските практики и дейности. От друга страна то е в съзвучие със същността на съвременните миграционни движения, които имат значително по-сложни траектории, отколкото традиционния гурбет от края на XIX и началото на XX век. Често изследователи говорят за „циркулярна миграция“ или „миграция на махалото“. Миграционните процеси днес по-скоро могат да бъдат описани чрез махало, което обаче се движи не само в посока „ляво-дясно“. Това е махало, което не е застопорено и се поклаща в различни посоки. В контекста на това голяма част от моите респонденти имат следната жизнена история: тръгват в търсене на препитание към една страна, в последствие могат да се върнат за даден период в родното място, след което отново заминават, но за друга дестинация, поддържайки обаче контакти с роднини и близки не само в родното място, но и в първата дестинация. Този тип на траектории са показва-

телни за динамиката и многосъставността на миграциите. Те предопределят и една голяма динамика на културните и социалните модели, които групите и индивидите носят и развиват чрез участието си в транстериториалните мигрантски мрежи.

Макар предложеният обяснителен модел да е релевантен най-вече за събраните на терен етнографски данни в Западната част на Република Македония, той би могъл да бъде използван като обяснителен ключ в един по-широк контекст на трудовата мобилност в съвременния свят. Разглеждането на миграционните движения през призмата транс-териториалната мрежова обвързаност реактуализира и позволява да мислим в нов контекст такива традиционни за етнологията и антропологията научни полета, каквито са динамиката на идентичностите (на локално, регионално, национално ниво), родствените и семейни структури и отношения, обичаи и празници от жизнения и календарен цикъл, потреблението и консуматорските нагласи и пракики и т. н. Така поставяйки изучаваните явления в това ново социално и културно поле, обвързващо в цялост различни пространствени обитания, можем да видим в пълнота тяхната динамика и многослойност, и съответно да бъдем по-прецизни в изследванията си.

**MIGRATIONS BEYOND "HERE" AND "THERE":
THE CONCEPT OF SOCIAL NETWORKS
AS A TOOL FOR RESEARCH
OF LABOUR MIGRATIONS**

Summary

The main goal of the article is to represent a synthesized theoretical approach to the studying of labour migrations and mobility which is based on the theory of social networks. To achieve this goal I make a short critical review of some fundamental contemporary approaches founded on the network theory. The main proposition in the article is that migratory processes from the second half of 20–the beginning of 21 century are marked by the creation and maintenance of social networks (based on kinship, friendship and belonging to the birthplace). The social networks are built by migrants, non-migrants and returning migrants. Thus is created a new socio-cultural field, crossing the border. Spaces and places remain important and are taken into account, but what defines a community, are the social connections and relationships. That allows us to examine the migratory processes beyond the contradistinction between sending and receiving places.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Ападурай, А. 2006: Свободната модерност. Културни измерения на глобализацията. София: ЛИК.

Константинов, Д. 1964: Печалбарство. Битола.

Јанеска, В. 2001: Современите меѓународни миграции, емиграцијата од Република Македонија и социо-економскиот развој. Скопје.

Малкълм, Н. 2001: Кратка историја на Косово. София: ЛИК.

Мирчевска, М. 2010: Македонските фермери меѓу традицијата, прехода и европските регулации. - В: Тепавичаров, В. (ред.) Модерни и постмодерни етюди в етнологията и антопологията. София: Гутенберг, 152-186.

Стојановиќ-Лафазановска, Л. 2008: Миграција и хабитус. Македонската емиграција во Германија. Скопје: Институт за фолклор.

Aksoy, A. and K. Robins 2008: Banal Transnationalism: The Difference that Television Makes. – WPTC-02-08, <http://www.trans-comm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-08%20Robins.pdf>

Barnes, J. A. 1954: Class and Committees in the Norwegian Island Parish. – Human Relations, 7, 39-58.

Bielenin-Lencyowska, K. 2010: Transnational Ties among Migrants and their Families. The Case of Labour Migrants (pechalbari) from the Republic of Macedonia to Italy – Култура полиса, бр. 13-14, 509-534.

Boissevain, J. 1973: An exploration of Two First-order Zones. In: Boissevain, J., C. Mitchell (Eds.) Network Analysis. Studies in Human Interaction. Paris: Mouton. The Hague, 125-148.

Boissevain, J. 1974: Friends of friends: networks, manipulators and coalitions. Oxford: Basil Blackwell.

- Bott, E 1957:** Family and Social Network. London: Tavistock.
- Bourdieu, P. 1986:** The Forms of Capital. – In: Richardson, J. G. (Ed.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press, 241–258.
- Bourdieu, P. and L. Wacquant 1992:** An Invitation to Reflexive Sociology. Chicago: University of Chicago Press.
- Boyd, M. 1989:** Family and Social Networks in International Migration: Recent Developments and new agendas – International Migration Review, 23 (3), 638-670.
- Brettell, C. 2003:** Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity. Walnut Creek, CA: AltaMira press.
- Brettell, C. and J. Hollifield 2000:** Migration Theory: Talking across the Disciplines. Introduction – In: Brettell, C., J. Hollifield (Eds.) Migration Theory: Talking across the Disciplines. New York: Routledge, 1-26.
- Brunnbauer, U. 2004:** Fertility, families and ethnic conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944-2002. – Nationalities Papers 32 (3), 565–598.
- Čapo Žmegač, J. 2003:** Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu – Narodna umjetnost, vol. 40, No. 2, 117-130.
- Castles, St. and M. Miller 2003:** The Age of Migration. Palgrave Macmillan.
- De Haas, H. 2008:** Migration and Development. A Theoretical Perspective – Working papers, Paper 9, International Migration Institute James Martin 21st century, School University of Oxford.
- Dimova, R. 2007:** From Past Necessity to Contemporary Friction: migration, class and ethnicity in Macedonia –Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, Working paper No. 94.
- Espinosa, K. and D. Massey 1999:** Undocumented Migration and the Quantity and Quality of Social Capital – In: *Ludger, P.* (Ed.)

Migration and Transnational Social Spaces. Aldershot: Ashgate, 106-137.

Glick-Schiller, N., L. Basch and C. Blanc-Szanton 1992: Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration – In: N. Glick-Schiller, L. Basch and C. Blanc-Szanton (Eds.) *Toward a Transnational Perspective on Migration*, New York: New York Academy of Sciences, 1-24.

Glick-Schiller, N., L. Basch and C. Blanc-Szanton 1995: From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration – *Anthropological Quarterly*, 68 (1), 48-63.

Gordon, M. 1964: *Assimilation in American Life*. New York, Oxford University Press.

Guarnizo, L. E. and M. P. Smith 1998: The Locations of Transnationalism. – In: Smith, M. P. and L. E. Guarnizo (Eds.) *Transnationalism From Below*. New Brunswick: Transaction Publisher.

Harvey, M. C. 1973: Kinship Networks in the Migration Process. – *International Migration Review*, Vol.7, 2, 163-175.

Hristov, P. 2008: Trans-border Exchange of Seasonal Workers in the Central Regions of the Balkans 19th – 20th Century). – In: *Ethnologia Balkanica*, 12, 215-230.

Hristov, P. 2010: Trans-Border Migration: the Example of Western Macedonia. – In: Krasteva, A., A. Kasabova and D. Karabinova (Eds.) *Migration in and from Southeastern Europe*. Ravenna: Longo Editore, 141-150.

Koinova, M. 2000: Muslims of Macedonia. - Center for Documentation and Information on Minorities in Europe - Southeast Europe (CEDIME-SE), 2000, <http://www.greekhelsinki.gr/pdf/cedime-se-macedonia-muslims.PDF>

Lee E. S. 1966: A Theory of Migration. – *Demography* 3, 47-57.

Lewellen, T. 2002: *Anthropology of Globalization: Cultural Anthropology Enters the 21st Century*. Westport, CT, USA: Greenwood Publishing Group.

MacDonald, J. S. and L. D. MacDonald 1964: Chain migration, ethnic neighborhood formation, and social networks. *Millbank Memorial Fund Quarterly* 42.

Maeva, M. 2010: The Process of Labour Mobility and Emigration of Macedonian Muslims (Torbeshes) to Central and Western European Countries – In: Hristov, P. (ed.) *Balkan Migration Culture: Historical and Contemporary Cases from Bulgaria and Macedonia*. Sofia: Paradigma, 182-209.

Massey, D. S. et al 1987: *Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Massey, D. S. et al 1993: Theories of International Migration. A Review and Appraisal – *Population and Development Review*, 19 (3), September, 431-466.

Park, R. 1928: Human Migration and the Marginal Man. – *American Journal of Sociology*, 33, 881–893.

Pichler, R. 2009: Migration, Architecture and the Imagination of Home(land). An Albanian-Macedonian Case Study. – In: Brunnbauer, U. (Ed.) *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-) Yugoslav Region 19th – 20th Century*. Munchen: R. Oldenbourg Verlag, 213-235.

Price, C. A. 1963: *Southern Europeans in Australia*. New York: Oxford University Press, in association with The Australian National University.

Radcliffe-Brown, A. R. 1952: *Structure and function in primitive society: essays and addresses*. London: Cohen & West.

Richard, D. A. and V. Nee 2003: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*, Harvard University Press.

Stahl, C. 1993: Explaining International Migration. In: Stahl, C., R. Ball, C. Inglis and P. Gutman (Eds.) *Global Population Movements and their Implications for Australia*. Canberra: Australian Govt. Pub. Service.

Thompson, R. 1996: Assimilation. – In: Levinson, D. and M. Ember (Eds.) Enciclopedia of Social and Cultural Anthropology. Vol. 1.
Vertovec, S. 2009: Transnationalism. London and New York: Routledge.